

Filosofische implicaties van grensoverschrijdende ervaringen

Rede uitgesproken door

prof. dr. J.L.F. Gerding

bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar
metafysica in de geest van de theosofie
aan de Universiteit Leiden
op 4 februari 2005

Mijnheer de Rector Magnificus
Bestuursleden van de Stichting Proklos
Leden van het Curatorium van deze leerstoel
Zeer gewaardeerde toehoorders,

De term ‘inaugurele rede’ is vandaag bijzonder van toepassing. In het oude Rome waren belangrijke beslissingen afhankelijk van auspicia, wat letterlijk ‘vogelschouwingen’ betekent.¹ De auguren, een college van vogelschouwers, interpreteerden de bewegingen van vogels in de lucht als voortekenen en baseerden daarop hun uitspraken. Divinatie, mantiek, waarzeggerij, zijn termen voor deze praktijk waarbij aanspraak gemaakt wordt op een wijze van kennen die soms occult of esoterisch genoemd wordt, en die deel uitmaakt van het werkveld van de bijzondere leerstoel waarvan ik vandaag het hoogleraarsambt mag aanvaarden. Ik hoop dat u allen thans als college van auguren mijn vogelvlucht wilt schouwen; de inaugurele rede waarvan ik nu de eerste woorden heb uitgesproken en waarmee ik op deze feestelijke dag mijn benoeming officieel mag aanvaarden.

De wijsheid van een pop

Toen de Amerikaanse filosofe Jean Houston in 1993 de Gardner Murphy Award van de American Society for Psychical Research in ontvangst nam, vertelde ze in haar dankwoord een interessante autobiografische geschiedenis. Haar vader, Jack Houston, was tekstschrijver en moest een manuscript brengen bij de beroemde buikspreeker Edgar Bergen. Vader Houston begaf zich, samen met zijn dochter Jean naar de kleedkamer waar Edgar Bergen zich zat voor te bereiden voor zijn show. Ze hoorden de buikspreeker, die met zijn rug naar hen toezat en hen niet hoorde binnenkomen, praten met zijn pop Charlie. Maar, het gesprek tussen Edgar Bergen en zijn pop leek in de verste verte niet op het voorbereiden van een optreden. Bergen stelde Charlie diepgaande filosofische vragen, zoals: Wat is de zin van het leven? Wat betekent het om werkelijk een goed mens te zijn? Waar is de menselijke ziel? Volgens Jean Houston gaf de pop Charlie ongelooflijk goede antwoorden. Zijn inzicht was verbazingwekkend. Hij leek te beschikken over de wijsheid van eeuwen. Vader en dochter Houston, die achter de rug van Bergen stonden mee te luisteren, waren er diep van onder de indruk. Toen maakte Jack Houston hun aanwezigheid bekend. Edgar Bergen keerde zich om en zei, behoorlijk in verlegenheid gebracht, ‘hallo Jack en Jean, jullie overvalen ons wel een beetje.’ Jack Houston vroeg wat hier aan de hand was. Bergen zei ‘Ik ben in gesprek met Charlie. Hij is heel erg wijs en filosofisch.’ Jack Houston werd nu ernstig en zei: ‘Maar het is toch jouw stem, en het is toch jouw kennis die uit de mond van de pop komt?’ De buikspreeker antwoordde ‘Ja Jack, dat dacht ik eerst ook. Maar weet je, wat Charlie zegt gaat zoveel verder dan alles wat ik weet.’²

Waar komt de wijsheid van de pop Charlie vandaan? Ongetwijfeld komt die wijsheid voort uit Edgar Bergen, de buikspreker. Maar als die wijsheid de kennis van de buikspreker te boven gaat, moeten we dan rekening houden met de mogelijkheid dat de buikspreker zelf, evenals zijn pop, letterlijk geïnspireerd wordt, ingeblazen?³ Wat is dat voor een ademtocht?

Wat ik aan de orde wil stellen zijn grensoverschrijdende ervaringen, een verzamelaar voor een veelheid van uiteenlopende en elkaar deels overlappende ervaringen zoals die voorkomen in trance, mystiek, kundalini, mediumschap, en de zogeheten bijnadoodervaringen en paranormale ervaringen.⁴ Na zulke ervaringen melden mensen opzienbarende gebeurtenissen, zoals bijvoorbeeld gewaarwordingen vanuit een buitenlichamelijke positie, communicatie met engelen of overledenen, eenwording met een goddelijk licht, eenwording met medemens, dier of plant en zelfs met water of vuur, of het omgekeerde, een verscheurd worden en uit elkaar vallen. Om te beginnen kunnen drie dingen met zekerheid worden vastgesteld. Dat is ten eerste het feitelijk voorkomen van deze grensoverschrijdende ervaringen.⁵ Ten tweede zijn deze ervaringen altijd al gemeld: hier en elders, vroeger en nu.⁶ Ten derde hebben veel van deze ervaringen 'zeggingskracht'. Ze kunnen constitutief zijn voor wereldoriëntatie en zelforiëntatie.⁷

De zeggingskracht van grensoverschrijdende ervaringen

Er zijn wetenschappers die de hypothese onderzoeken dat universele grensoverschrijdende ervaringen ten grondslag liggen aan de gemeenschappelijke richting die de verschillende religieuze ideologieën vanaf hun ontstaan zijn ingeslagen. Men spreekt van een 'experiential source hypothesis'; grensoverschrijdende ervaringen als cruciale factor in de totstandkoming van religie.⁸ Het ligt immers voor de hand om de notie 'God' niet los te zien van mystieke ervaringen, om 'hemelvaart' niet los te zien van buitenlichamelijke ervaringen, of om 'profetieën' niet los te zien van ervaringen van voorschouw.

In deze 'experiential source hypothesis' zien we ook een belangrijke grondgedachte en inspiratiebron van de theosofie doorschemeren: de mensheid als broederschap, verenigd onder de noemer van het universele karakter van 'grensoverschrijdende ervaringen met zeggingskracht' die wijzen op eenheid achter de verschillen die er tussen de wereldreligies bestaan. Tegenwoordig worden de universele motieven in de wereldreligies ook wel gezien als een weerspiegeling van de universaliteit van ons neurofysiologisch substraat.⁹ Ik wil bij 'grensoverschrijdende ervaringen' de vraag aan de orde stellen of met 'hersenenprocessen als bron' wel alles gezegd is. En ook wil ik luisteren naar de 'zeggingskracht' van deze ervaringen.

Grensoverschrijdende ervaringen en reductionisme

Een van de vele soorten grensoverschrijdende ervaringen is de bijnaadoodervaring. Die nemen we ter illustratie onder de loep. Teruggekeerd uit een toestand van klinisch dood-zijn¹⁰ melden mensen ervaringen die een aantal specifieke kenmerken hebben, waarvan ik er nu slechts drie noem.¹¹ (1) De beleving dat men uit het lichaam opstijgt en zichzelf van bovenaf op de operatietafel ziet liggen. (2) Het levenspanorama, waarbij men de beleving heeft het voorbije leven opnieuw door te maken. (3) Een ongevoelbaar indrukwekkende ontmoeting met een wezen van licht. Niemand betwist de transformatieve potentie van zo'n ervaring.¹²

De Britse onderzoeker Susan Blackmore presenteert een verklaringsmodel voor de bijnaadoodervaring waarin hersenprocessen centraal staan.¹³ Toch is het geen uitgemakke zaak dat wij deze ervaringen uitputtend onderzocht hebben als we ze fysicistisch benaderen en reduceren tot hersenprocessen.

De opvatting dat hersenprocessen ons mentale domein zouden produceren is fysicistisch reductionisme, een model waarin ons bewustzijn lijkt op een schaduw die ons lichaam volgt, van onze geboorte tot onze dood. Reduceren als wetenschappelijke strategie kan zeker een vruchtbaar uitgangspunt zijn, maar is niet hetzelfde als de 'niets-anders-dan' filosofie van het fysicistisch reductionisme. Het in kaart brengen van neuropsychologische parallel processen van bijnaadoodervaringen impliceert niet dat deze grensoverschrijdende ervaringen in epistemologische en ontologische zin reductionistisch verstaan moeten worden. Het fysicistisch reductionisme is immers niet het enige paradigma dat zijn bestaansrecht in de moderne psychologie heeft bewezen.

Onderzoek op gebieden als psychoneuroimmunologie¹⁴, parapsychologie¹⁵, en (auto)suggestieve processen als biofeedback en hypnose¹⁶ leert dat het bewustzijn ook gezien kan worden als een causale factor die de fysiologie van het menselijk lichaam 'doet volgen'. Er zijn daarom neuropsychologen die ervoor waarschuwen om de fysicistisch-reductionistische opvatting inzake grensoverschrijdende ervaringen als het enig mogelijke uitgangspunt te beschouwen.¹⁷

Geen reductionisme maar pluralisme

In de discussie reductionisme versus pluralisme gaat het om de vraag of het gehele wetenschappelijk bedrijf een eenheid is waarin complexe systemen tot eenvoudiger systemen kunnen worden gereduceerd, of dat die veronderstelde eenheid betwijfelbaar is.¹⁸ Een verhelderend antwoord op deze vraag geeft Van Dongen, als hij schrijft over de gebruiksmogelijkheid van het begrip 'incommensurabiliteit'.¹⁹ In die term zit het Latijnse woord 'mensura', dat letterlijk 'maat' of 'maatstaf' betekent en waarmee bedoeld wordt op elke waarde, elk criterium of begrip dat gebruikt wordt om iets te beoordelen. Ook een concept of conceptueel systeem is een 'mensura', evenals een

voorbeeldige praktijk (paradigma). De term ‘incommensurabiliteit’ betekent dus ‘geen gemeenschappelijke maat hebbend’. Twee onderzoeksdomeinen zijn incommensureabel als de conceptualisering van kennis in het ene domein niet gebruikt kan worden in het andere domein en omgekeerd.²⁰ Voor ons doel impliceert dat het volgende. De fenomenologie van bijnadoodervaringen opereert in een eigen werkveld met eigen concepten. Haar verworvenheden kunnen niet tot neuropsychologische concepten worden teruggebracht, zonder de concepten voor subjectieve ervaringen geweld aan te doen.²¹ Het is daarom raadzaam dat er gekozen wordt voor een pluriform werkveld dat bestaat uit benaderingen die complementair zijn aan elkaar, en bijnadoodervaringen met een diversiteit aan onderzoeksmodellen tegemoet te treden. Dat kunnen biologische, dieptepsychologische, godsdienstpsychologische, neuropsychologische en zelfs natuurkundige²² modellen zijn.²³ Deze complementaire benaderingen kunnen tezamen een voorlopig beeld schetsen, waarbij de mogelijkheid dat bijnadoodervaringen niet tot hersenprocessen reduceerbaar zijn en een niet-reductionistisch ‘ontologisch moment’ kennen, open blijft.

Mesmerisme, spiritisme, theosofie en grensoverschrijdende ervaringen

In de recente geschiedenis zien we dat filosofen grensoverschrijdende ervaringen op hun ontologische en epistemologische betekenis hebben onderzocht. Een 18e eeuwse sleutelfiguur op dit gebied is Franz Anton Mesmer (1734-1815) die promoveerde op een studie naar het ‘dierlijk magnetisme’.²⁴ Volgens Mesmer kan men, naar analogie van het minerale magnetisme, spreken van een magnetische werking tussen mensen, een werking zonder fysieke aanraking die bij ziekte genezing kan brengen. Bij dit magnetiseren, dat nog tijdens Mesmers leven heel Frankrijk veroverde, kregen patiënten soms grensoverschrijdende ervaringen waarin onbekende talenten en vermogens geactiveerd leken te worden. Ongeletterde patiënten konden ineens bijzonder doorwrochte redevoeringen houden, medische diagnoses stellen, therapieën voorschrijven, en zelfs gedachten lezen.²⁵ Mesmers magnetisme wekte een trancetoestand op. Dit droeg eerst bij tot de herontdekking²⁶ van hypnose en daarna tot de psychologie van het onbewuste.²⁷

Het magnetiseren veroverde ook Duitsland en in de 19e eeuw werden aan de universiteiten van Berlijn en Bonn leerstoelen in het ‘Mesmerisme’ ingesteld²⁸. Filosofen als Baader, Schelling, G. von Schubert, Fichte en Schopenhauer, en de theologen Strauss en Schleiermacher bezochten met belangstelling bijeenkomsten waarbij de vermogens van gemagnetiseerden gedemonstreerd werden.²⁹ Zij zagen in de kunstmatig opgeroepen veranderde bewustzijnstoestanden een mogelijkheid voor de menselijke geest om in contact te treden met wat men destijds de wereldziel noemde.³⁰

Halverwege de negentiende eeuw raakten de Verenigde Staten en Europa in de ban van het spiritisme: het communiceren met overledenen. Het magnetiseren werd door spiritisten gebruikt om de trancetoestand van mediums te verdiepen en zo het con-

tact met overledenen te vergemakkelijken.³¹ De belangstelling voor het spiritisme leefde van hoog tot laag in de samenleving en was zo massaal dat in een krant van een epidemie werd gesproken.³²

In dit klimaat richtten Henry Steel Olcott (1832-1907) en Helena Petrowna Blavatsky (1831-1891) in 1875 de Theosophical Society³³ op, waarin vele occulte en esoterische stromingen van die tijd verenigd werden. Via o.a. de grensoverschrijdende ervaringen van Blavatsky, waarin zij aanspraak maakte op geestelijk contact met niet-aardse 'meesters', ontstonden er teksten. Die werden een inspiratiebron voor de theosofische beweging.³⁴

Mesmer, het spiritisme en de theosofie zijn, elk op een eigen wijze, verbonden met grensoverschrijdende ervaringen waaraan in levensbeschouwelijke zin 'zeggingskracht' wordt toegedicht.³⁵

Een tennisschoen, een brand en een inktpot

Op zoek naar vaste grond op dit gebied heeft een aantal filosofen en wetenschappers van verschillende signatuur speciale aandacht voor een bijzondere subcategorie van gebeurtenissen die zich onder de noemer van grensoverschrijdende ervaringen kunnen voordoen. Het aantrekkelijke kenmerk van die subcategorie is dat er een element van toetsbaarheid in zit.³⁶

Om dit aan de orde te stellen, keren we terug naar Susan Blackmore, die in hersenprocessen een verklaring ziet voor bijnadoodervaringen. Ook zij zoekt die speciale subcategorie op, waarvan zij een voorbeeld geeft. Een patiënte had in een bijnadoodervaring de beleving buiten haar lichaam te zijn. In die toestand zag zij op een richel aan de buitenkant van het ziekenhuisgebouw een tennisschoen liggen, waarvan zij ook kenmerkende details waarnam. Later werd die tennisschoen daar inderdaad gevonden.³⁷ Nu meent Blackmore dat haar hele theorie over de reduceerbaarheid van bijnadoodervaringen tot hersenprocessen verworpen moet worden wanneer iemand in een bijnadoodervaring controleerbaar juiste waarnemingen doet die buiten het (bekende) bereik van de zintuigen vallen. En, zo zegt zij, niet alleen haar theorie moet dan verworpen worden, maar ook veel andere denkbeelden in de psychologie, de natuurkunde en de biologie.³⁸ Nu is het te begrijpen dat één afgetrapte tennisschoen voor Blackmore niet genoeg is om meerdere wetenschappen tot revolutie op te roepen. Daarom is het interessant om filosofen en wetenschappers te volgen die op zoek gingen naar equivalenten van deze afgetrapte tennisschoen.

Opnieuw gaan we naar het midden van de achttiende eeuw, ditmaal naar de grensoverschrijdende ervaringen van Emanuel Swedenborg (1688-1772) en naar Immanuel Kant (1724-1804), die daar een boek over schreef.³⁹ Swedenborg beleefde een religieuze crisis, waarna hij in contact kon treden met engelen en geesten. Hij schrijft onder andere dat hij '...aan het lichaam onttrokken (was)...', en dat men (dan) niet weet of

men in dan wel buiten het lichaam is...⁴⁰ Nu hij kon spreken met engelen en geesten, wijdde hij zijn verdere leven aan het op schrift stellen van de inzichten die hij opdeed. Kant neemt ten opzichte van Swedenborg een standpunt in dat nu, in de 21e eeuw, nog steeds kan gelden als weloverwogen en praktisch. Hij heeft oog voor de filosofische betekenis van de vragen die hier spelen, en schrijft dat het van groot belang is als er ook maar één geval van contact met een geestenrijk bestaat dat werkelijk bewezen kan worden.⁴¹ Vervolgens stelt hij vast dat contact met een geestenwereld logisch gezien niet uitgesloten kan worden, en dat sommige mededelingen van geestenzieners tot die speciale subcategorie van toetsbare verschijnselen behoren.⁴²

Een beroemd voorbeeld dat Kant vervolgens geeft, is de brand van Stockholm die door Swedenborg in een visioen gezien is in het bijzijn van meerdere getuigen. Swedenborg had dit visioen in Göthenborg en bevond zich dus op 470 kilometer van de brand. Kant liet een vertrouweling ter plaatse de feiten controleren. Deze werden bevestigd. Daarmee was het visioen van Swedenborg, dat zo wonderlijk goed overeenkwam met de feiten van de brand, in de ogen van Kant waar.⁴³

Na deze bevestiging moet men constateren dat er voor Kant inderdaad tenminste een geestenverhaal bestaat dat waar is en dat de mens kennelijk open kan staan voor invloeden vanuit een geestenwereld.⁴⁴ Ook al is, volgens Kant, het geestenzien verbonden met psychopathologie,⁴⁵ en kunnen we ons er maar beter niet mee bezighouden,⁴⁶ toch komt zijn opvatting dat in de fantasieën van de mens mogelijk invloeden van het geestenrijk doorwerken⁴⁷ in een bijzonder licht te staan als blijkt dat hij ook van de werkelijkheid van dergelijke invloeden overtuigd is.⁴⁸

Ook Arthur Schopenhauer (1788-1860) staat, net als Kant, stil bij de verifieerbare subcategorie van grensoverschrijdende ervaringen. Hij meldt een gebeurtenis waar hij zelf getuige van was. Hij wilde de inkt van een brief drogen door er strooizand over te strooien. Maar hij pakte het verkeerde potje en goot inkt over de brief, die van het papier op de grond druppelde. Hij riep zijn huishoudelijke hulp die de inkt zo snel mogelijk van de vloer opnam. Terwijl zij daarmee bezig was, zei ze tegen Schopenhauer dat ze die nacht gedroomd had dat ze inkt van de vloer moest opnemen, en dat ze die droom bij het wakker worden aan de andere hulp had verteld. Die kwam juist binnen. Schopenhauer liep direct op haar af en vroeg wat haar collega die nacht had gedroomd. Zij bevestigde die droom.⁴⁹

Hier hebben we, volgens Schopenhauer, te maken met een rechtstreekse werking van de wil via wat hij het 'droomorgaan' noemde.⁵⁰ Het gaat om informatie die men niet via de zintuigen, maar via het droomorgaan binnenkrijgt.⁵¹ Schopenhauer ziet hierin het ondergronds werken van de wil. Hij noemt deze fenomenen de belangrijkste ervaringsfeiten die een filosoof onder ogen kan krijgen.⁵² Het is een voorbeeld van 'praktische metafysica', die hij ziet als een empirische bevestiging van zijn wijsgerige positie.⁵³

Grensoverschrijdende ervaringen in wetenschap en filosofie in de vorige eeuw

Tegen het einde van de negentiende eeuw krijgt het wetenschappelijk onderzoek naar grensoverschrijdende ervaringen een bescheiden impuls door de oprichting van 'Societies for Psychical Research', eerst in Engeland en daarna in de VS en in enkele andere landen in Europa. Deze instellingen bestaan nog steeds, en de hieraan verbonden onderzoekers hebben in hun gerichtheid op grensoverschrijdende ervaringen nog steeds speciale aandacht voor de subcategorie die ook door Kant en Schopenhauer op de voorgrond is geplaatst: de controleerbare gebeurtenissen.

Dit onderzoek wordt als eerste door de Engelse Society for Psychical Research ter hand genomen. De belangstelling van de academische wereld blijkt uit het feit dat een reeks bekende wetenschappers en filosofen voorzitter van deze 'society' is geweest. Onder hen: William James, William Crookes, Frederick Myers, en de Nobelprijswinnaars Charles Richet en Henri Bergson.⁵⁴

Van de in 1920 opgerichte Nederlandse Studievereniging voor Psychical Research werd de Groningse filosoof en psycholoog Gerard Heymans (1857-1930) de eerste voorzitter. In zijn openingsrede sprak hij de woorden '...wij willen de betrokken verschijnselen bestuderen, wetenschappelijk en onbevooroordeeld onderzoeken...'⁵⁵ '...Feiten (gaan) boven theorieën, en het (zou) niet voor de eerste maal zijn, wanneer ook hier een veroordelend vonnis, in naam van de theorieën over de feiten uitgesproken, later moest worden herzien...'.⁵⁶ De interesse die bij Heymans was gewekt, is begrijpelijk omdat Heymans, evenals Schopenhauer, de onderzochte verschijnselen zag als empirische steun voor zijn filosofie.⁵⁷

Ook in de tweede helft van de vorige eeuw zijn er filosofen en wetenschappers geweest die deze toetsbare subcategorie van grensoverschrijdende ervaringen zien als steun voor hun wetenschappelijke en filosofische posities. De Nederlandse filosoof Johannes J. Poortman (1869-1970)⁵⁸ ziet zich erdoor gesteund in zijn onderzoek naar het fijnstoffelijk lichaam van de mens.⁵⁹ De psychiater Carl Gustav Jung (1875-1961) probeert ze te begrijpen vanuit zijn analytische psychologie.⁶⁰

Samengevat: in grensoverschrijdende ervaringen kan men een subcategorie van controleerbare gebeurtenissen aantreffen. Deze gebeurtenissen zijn door diverse filosofen en wetenschappers gezien als een soort sleutel-gebeurtenissen die van betekenis zijn voor filosofische en wetenschappelijke standpunten.⁶¹

Wetenschappelijk onderzoek naar anomale correspondentie

Al zo'n tachtig jaar bezitten de gebeurtenissen die Kant en Schopenhauer overtuigden geen bewijskracht meer. Of je nu Kant of Schopenhauer heet, er wordt niet geluisterd als je zegt dat je het zelf hebt gezien of uit betrouwbare bron hebt vernomen. Het denkklimaat is veranderd en men neemt geen genoegen meer met spontane gevallen. Anders wordt het als wetenschappelijke laboratoria dergelijke gebeurtenissen produ-

ceren. Het is daarom niet verbazingwekkend dat er rondom deze onderzoeksresultaten, juist vanwege implicaties voor wetenschap en filosofie, veel discussie bestaat.⁶² Centraal in die discussie staat uiteraard de vraag wat de empirische realiteitswaarde is van de subcategorie van grensoverschrijdende ervaringen waar Kant, Schopenhauer en vele anderen zo onder de indruk van zijn. Kennelijk kunnen die ervaringen een belevingsinhoud hebben die op een onbegrepen wijze correspondeert met iets dat in de buitenwereld gebeurt. Men spreekt van buitenzintuiglijke waarneming als het gaat om mentale of fysiologische gebeurtenissen die op nog onverklaarde wijze corresponderen met wat zich buiten het bereik van onze normale waarneming afspeelt. Men spreekt van psychokinese als het gaat om onbegrepen fysische gebeurtenissen die mogelijk samenhangen met (onbewuste) intenties. Ik stel voor om vanaf hier deze twee samen te nemen en te spreken van ‘anomale correspondentie’ (afwijkende overeenkomst).

Wetenschappelijk laboratoriumonderzoek naar anomale correspondentie wordt tot op de dag van vandaag uitgevoerd. Ik stel me terughoudend op en zeg er dit over. Twijfel aan de werkelijkheid van anomale correspondentie zou terecht zijn wanneer er geen betrouwbare aanwijzingen voor zijn die voldoen aan de moderne eisen van wetenschappelijke controle. Echter, in streng gereviewde internationale mainstream tijdschriften op het gebied van psychologie⁶³, natuurkunde⁶⁴, statistiek⁶⁵ en neurowetenschappen,⁶⁶ worden die aanwijzingen gevonden. Kennelijk worden in de referee netwerken rond die tijdschriften statistisch significante resultaten van empirisch onderzoek op het gebied van anomale correspondentie, serieus genomen.⁶⁷

Degenen die dit onderzoek uitvoerden en publiceerden, reflecteren natuurlijk op de betekenis van hun werk. Een van de belangrijkste onder hen is de Amerikaanse Dean Radin. Hij stelt dat het bij anomale correspondentie gaat om ‘...onze ervaring van onzichtbare interconnectedness...’ als bindende factor in het universum, en verder stelt hij dat anomale correspondentie ‘...de kern is van nieuwe metafysische fundamenteën van de wetenschap...’, waarbij wij verbonden zijn met ‘...sferen die vroeger alleen in mystiek en mythologie beschreven werden...’⁶⁸

Al met al leidt bezinning op de zeggingskracht van grensoverschrijdende ervaringen onze aandacht naar experimenteel wetenschappelijke gegevens omtrent anomale correspondentie. Als anomale correspondentie daarmee aannemelijk wordt gemaakt, komt de volgende vraag op. Zouden we er rekening mee moeten houden dat aspecten van sommige grensoverschrijdende ervaringen een verstaan mogelijk maken van wat vanuit onze positie hier en nu, transcendent genoemd moet worden?

Ik ben me ervan bewust dat deze opmerking als vraagstuk en werkopdracht geformuleerd moet worden. Maar ik wil hieraan toevoegen dat deze werkopdracht wel degelijk voor ons ligt. Wij moeten ingaan op de vraag of er uitzicht is op onderzoekbaarheid van transcendentie. In het werkveld van deze leerstoel wordt deze vraag zeker gesteld, omdat wetenschappelijk onderzoek naar latente menselijke vermogens een van de programmapunten van de theosofie is.

Voor filosofen en wetenschappers vormen deze grensoverschrijdende ervaringen een

uitdaging vanwege de implicaties die ze hebben.⁶⁹ Maar wat moeten niet-filosofen en niet-wetenschappers met grensoverschrijdende ervaringen? Waarom blijven die geestelijk niet gewoon thuis om, zoals Kant ons aanraadt, rustig aan het werk te gaan in de tuin?⁷⁰

Demografisch onderzoek naar grensoverschrijdende ervaringen

Grensoverschrijdende ervaringen kunnen zich ook ongezocht aandienen en blijken niet alleen te zijn voorbehouden aan mystici, kunstenaars of creatieve wetenschappers en filosofen. De resultaten van demografisch onderzoek leren dat deze ervaringen op grote schaal voorkomen. Tussen de 35% en 50% van de bevolking van Australië, Groot-Britannië en de Verenigde Staten, is van mening wel eens een transcendente ervaring te hebben gehad.⁷¹ Van de bevolking in Engels-sprekende landen heeft tussen de 15% en 20% wel eens een buitenlichamelijke ervaring gehad.⁷²

Van oudsher is de kerk het instituut dat de omgang met grensoverschrijdende ervaringen kanaliseert. De buitenkerkelijkheid in Nederland echter is hoog en stijgt: van 50% in 1980, naar 63% in 1999.⁷³ De populaire opvatting dat dit wijst op een voort-schrijdende onttovering van onze samenleving gaat niet op, want het geloof in een leven na de dood stijgt van 53% in 1991 naar 60% in 1998. Het geloof in religieuze wonderen stijgt van 32% in 1991 naar 40% in 1998⁷⁴. We zien dit alles ook dagelijks om ons heen in bijvoorbeeld de populariteit van een film als 'The Matrix', de kinderboekenserie over de magie van Harry Potter, en het massale gebruik van geestverruimende middelen. Grensoverschrijdende ervaringen zijn aan de orde van de dag. Sommige mensen die, gewild of ongewild, grensoverschrijdende ervaringen hebben, komen in psychische nood. In recentelijk uitgevoerd verkennend onderzoek onder GGZ-therapeuten in Nederland zijn aanwijzingen te vinden dat mensen met problemen op dit gebied zich daar melden, en dat een deel van de therapeuten aangeeft open te staan voor de anomale subcategorie van de grensoverschrijdende ervaringen die wij hier bespreken, maar niet beschikt over voldoende kennis op dit gebied.⁷⁵ De gemelde ervaringen kunnen leiden tot een identiteitscrisis, zingevingproblematiek en interpersoonlijke problematiek, en kunnen vermengd zijn met psychopathologie.⁷⁶ Dat is iets dat onze speciale aandacht verdient.

Grensoverschrijdende ervaringen als metafysische openbaring

Meerdere onderzoekers hebben erop gewezen dat de zeggingskracht van grensoverschrijdende ervaringen beleefd kan worden als een natuurlijk en authentiek gezag.⁷⁷ Ik haast mij om hier direct aan toe te voegen dat dit geen kenmerk is van alle grensoverschrijdende ervaringen. Nu echter wil ik u door middel van een enkele getuigenis een indruk geven van het existentiële en onontkoombaar vormende en transformerende

karakter van een grensoverschrijdende ervaring. Iemand beschrijft achteraf zijn ervaring als volgt:

‘...plotseling, met een gebrul als van een waterval, voelde ik een stroom van vloeibaar licht via mijn ruggegraat mijn hersenen binnenkomen...ik was niet langer mezelf...ik was een onmetelijke cirkel van bewustzijn waarin mijn lichaam slechts een punt was...ik baadde in licht en verkeerde in een staat van juichende opgetogenheid en geluk...die ik onmogelijk kan beschrijven...’⁷⁸

De theoloog Rudolf Otto (1869-1937) zou deze ervaring ‘numineus’ noemen, heilig.⁷⁹ Het is de beleving van de huiveringwekkende nabijheid van een groots mysterie. Die ervaring wordt opgedaan buiten de normale bewustzijnstoestand, en de Amerikaanse psycholoog en filosoof William James meldt dat sommige mensen dit als ‘...een werkelijke metafysische openbaring...’ zien.⁸⁰ Daarom is het niet onbegrijpelijk dat er filosofen en wetenschappers zijn die zich tot taak stellen te onderzoeken wat in ontologisch en epistemologisch opzicht de betekenis van zulke ervaringen zou kunnen zijn.

Grensoverschrijdende ervaringen en dissociatie

Een aanknopingspunt bij de studie van grensoverschrijdende ervaringen biedt het fenomeen ‘dissociatie’: ervaringen of gedragingen die zijn los geraakt van iemands stroom van bewustzijn of identiteit.⁸¹ De meest complexe vorm van dissociatie vinden we bij het Dissociatieve Identiteits Syndroom (DIS)⁸² waarbij minstens twee identiteiten of persoonlijkheden herhaaldelijk controle hebben over iemands gedrag. In de literatuur zien we dit gebeuren in het bekende boek van Stevenson *The strange case of Dr. Jeekyll and Mr. Hyde*, waarbij zich in één individu twee tegengestelde identiteiten openbaren. Bij dissociatie is het dikwijls zo dat iemand slachtoffer is van herhaaldelijk fysiek of psychisch misbruik en zich verdedigt door mentaal te ontsnappen en de traumatische gebeurtenissen psychisch af te splitsen.⁸³ Er bestaan ook minder ernstige vormen van dissociatie. Bekend is de ervaring van de automobilist die, rijdend langs een vertrouwde route, een intensief gesprek voert met een medereiziger en zich bij aankomst wel het gesprek maar slechts weinig van de autorit herinnert.⁸⁴ Dissociatieve ervaringen liggen op een glijdende schaal: niet alleen tussen de polen ‘normaal’ en ‘pathologisch’, maar ook tussen ‘normaal’ en ‘geïnspireerd’, of tussen ‘normaal’ en ‘geniaal’.⁸⁵ Dissociatie is mentale discontinuïteit, een al dan niet bewust gewilde verschuiving in de stroom van het bewustzijn.⁸⁶ We zien dissociatieve verschuivingen in het magnetiseren, in hypnose, in gevallen van bezetenheid, trance, spiritistisch mediumschap en in experimenteel onderzoek naar anomale correspondentie. Dissociatie lijkt een latent vermogen te kunnen activeren, waardoor mensen tot uitzonderlijke prestaties komen.⁸⁷ Verwijzingen naar dissociatieve ervaringen vinden we

in de filosofie, de antropologie, en in de godsdienstpsychologie: Socrates luistert naar de stem van zijn daimon, de sjamaan naar die van zijn voorouders, en de mysticus naar die van engelen. Ook in de theosofie vinden we verwijzingen naar dissociatieve ervaringen. Blavatsky ervaarde geestelijk contact met niet fysiek aanwezige meesters.⁸⁸ Hier is dissociatie niet 'psychopathologie', maar een 'vermogen' zich open te stellen en iets bijzonders kunnen. Het lijkt erop dat de mens langs die weg in staat is een reservoir van latente intelligentie en creativiteit aan te spreken waarbij psychologische en sociale belemmeringen die dit altijd tegenhouden, overwonnen worden via dissociatie.⁸⁹

In de woorden van William James: "...ons normale wakende bewustzijn, het redelijke bewustzijn zoals wij het noemen, (is) slechts een bepaald type van bewustzijn, terwijl het aan alle kanten omringd is, (...) door potentiële, geheel verschillende bewustzijnsvormen. Wij kunnen ons leven leiden zonder een vermoeden van hun bestaan; maar pas de vereiste prikkel toe, en in een oogwenk duiken ze op (...). Geen verklaring van het universum (...) kan volledig zijn, die deze andere bewustzijnsvormen buiten beschouwing laat..."⁹⁰

Als het gaat om het vergaren van kennis zou een filosoof geen enkele mogelijkheid buiten beschouwing moeten laten. Otto Duintjer wijst op de beperkingen van vereenzelviging met de rationeel empirische bewustzijnspositie⁹¹ en stelt voor om ook andere ervaringswijzen tot hun recht te laten komen.⁹² En daarmee zijn we terug bij de buikspreeker Edgar Bergen en zijn pop Charlie die filosofische wijsheid in hem opriep. Die pop hielp de buikspreeker te dissociëren en bracht hem in contact met wijsheid waar hij zonder zijn pop geen toegang toe had.⁹³ Met andere woorden: *hoe* wij kennis opdoen zou wel eens bepalend kunnen zijn voor *wat* wij te weten komen. In het licht van het bovenstaande zie ik wetenschappelijk onderzoek op het terrein van grensoverschrijdende ervaringen, gekoppeld aan wijsgerige reflectie op dit wetenschappelijk onderzoek, als een waarlijke bijdrage aan een 'metafysica in de geest van de theosofie'.⁹⁴

Dames en heren,

Ik heb vanmiddag getracht een schets te geven van het academische en maatschappelijke belang van het werkveld van deze leerstoel. Het zal u duidelijk zijn dat de wijsgerige uitdaging fascinerend is en de maatschappelijke uitdaging, gezien het huidige pluriforme tijdsgewricht, bijzonder actueel. Het is een voorrecht om aan het werk dat hier verzet moet worden een bijdrage te mogen leveren. Dat was allemaal niet mogelijk geweest zonder de steun van veel mensen en het is mij een genoegen tot slot enkele woorden van dank uit te spreken.

Twee leermeesters die reeds overleden zijn wil ik hier beslist noemen; de hoogleraren Wilhelm Tenhaeff en Henri van Praag. De inspirerende gesprekken en colleges, en hun vertrouwen in mij hebben bijzonder stimulerend gewerkt.

Mijn dank gaat uit naar het bestuur van de Stichting Proklos en het Curatorium van deze leerstoel, voor het in mij gestelde vertrouwen de vierde in de rij te mogen zijn op deze bijzondere leerstoel.

Ik dank het College van Bestuur van deze universiteit en het bestuur van de Faculteit der Wijsbegeerte voor het onderdak bieden aan deze leerstoel, het instemmen met mijn benoeming, en het warme welkom dat mij ten deel gevallen is.

Hooggeleerde Duintjer, beste Otto. Jij bent de geestelijke vader van een hele reeks filosofen en ik prijs mij gelukkig een van hen te zijn. In de jaren zeventig bracht jij ons, in en buiten je colleges, op een bijzonder inspirerende wijze in contact met enkele grote filosofen en verwoordde in je persoonlijke uiteenzetting met hen tevens het nieuwe levensgevoel dat in ons, studenten, wakker geworden was. Later, als mijn promotor, heb je me niet alleen grondig en geduldig, maar op de eerste plaats vriendschappelijk en betrokken zo begeleid dat het promotietraject voor mij een indrukwekkend leerproces werd.

Hooggeleerde Bierman, beste Dick, als experimenteel onderzoeker heb jij mij bijgebracht hoe interessant en belangrijk laboratoriumonderzoek kan zijn, juist ook voor filosofen. Jouw inzet en bevlogenheid werken altijd zo aanstekelijk dat ik mij verheug op wat er allemaal nog komen gaat.

Zeergeleerde Van Dongen, beste Hein. Vijfentwintig jaar bestaat onze vriendschap en samenwerking die geleid heeft tot gezamenlijk geschreven boeken en artikelen. Het is een reeks waarvan gelukkig het einde nog niet in zicht is, weten wij beiden.

Weledelgeleerde Wezelman, beste Rens. Als je meer dan tien jaar een kamer deelt en samen in dit werkveld experimenteel onderzoek doet, heb je wonderlijke gesprekken. Die hebben wezenlijk tot mijn vorming bijgedragen.

Weledelgeleerde Bosga en weledelgeleerde Busch, beste Douwe en Martine. Als jullie er op het juiste moment en daarna niet geweest waren was het Parapsychologisch Instituut in Utrecht uit het Nederlandse culturele landschap verdwenen. Ik dank jullie en de overige bestuursleden voor het vertrouwen dit instituut, dat rechtstreeks verbonden is met het werkveld van deze leerstoel, te mogen leiden.

Natuurlijk wil ik ook mijn beide ouders bedanken, mijn vader die in ons midden is en mijn moeder die deze plichtigheid vanuit de zevende hemel gadeslaat. Jullie heb-

ben mij zo opgevoed dat ik mij gemakkelijk thuis kan voelen. Dat is bij de vreemdsoortige uithuizigheid van dit werkveld een groot goed.

Lieve Caroline, jou wil ik speciaal bedanken voor het op vele fronten zo inspirerende en vervullende leven dat wij samen hebben. Mijn begrip van dit werkveld is op essentiële punten mede door jou gevormd.

Slot

Dames en heren studenten, in het bijzonder tot u, maar ook tot alle andere aanwezigen zou ik tot slot nog dit willen zeggen. In de eerste woorden van mijn rede nodigde ik u uit om als college van auguren mijn vogelvlucht te schouwen. Welnu, ik ben geland. Een gelande vogel, wat betekent dat? Het betekent dat hoe fascinerend grensoverschrijdende ervaringen in wetenschappelijk en filosofisch opzicht ook mogen zijn, wij dienen de studie ervan alleen wanneer wij werken vanaf de positie waar wij ons daadwerkelijk bevinden; met twee voeten stevig op de grond.

Ik heb gezegd

Noten

- 1 Lat. avi-spicium, avia=vogel, spicere=kijken
- 2 Krippner 2000, p. 5
- 3 Van Dongen 1985
- 4 Cardeña et al 2001, p. 5. Zie 'exceptional human experiences' (ook wel 'anomal experiences' genoemd) op de website van onderzoeker Rhea White (<http://www.ehe.org/>) en de site van prof. dr. Charles Tart, 'The Archives of Scientists' Transcendent Experiences (Taste) (<http://www.issc-taste.org/>).
- 5 James McClenon noemt deze ervaringen 'sociologically real' (McClenon 1994, p. 3).
- 6 De bijnadoodervaring die Plato beschrijft (Plato De Staat X613-621) toont overeenkomsten met wat mensen tegenwoordig kunnen beleven in een toestand van klinische dood (Moody 1975; Ring 1982, 1985; Greyson 2001; Opdebeek 2001). Vergelijkend onderzoek naar sterfbedvisioenen van mensen die overlijden, leert dat de ervaringen die men meldt in de VS en India overeenkomen (Osis & Haraldsson 1977). Onderzoekers van het sjamanisme wijzen op de overeenkomsten in het sjamanisme over de hele wereld (Eliade 1974; Harner 1990). Buitenlichamelijke ervaringen zijn van alle tijden en culturen (Poortman 1967; Van Dongen & Gerding 1993). Jung wijst op overeenkomsten tussen de ervaringen van zijn patiënten en de alchemie (Jung 1953).
- 7 Het is niet vanzelfsprekend dat de 'objectieve werkelijkheid' van het gewone dagbewustzijn een hogere ontologische status zou moeten hebben dan het 'hyperlucide' en hogelijk geïntegreerde en integrerende inzicht van een mystieke ervaring (D'Aquili & Newberg 1993 p. 197). Diverse onderzoekers die vanuit een neutrale grondhouding werken, kunnen na verloop van tijd geen weerstand bieden aan de overweldigende indruk die sommige van deze ervaringen maken (Wulf 2001, p. 428).
- 8 McClenon 1994, pp. 182-184, 238-240. Deze gedachte vinden we bijvoorbeeld ook bij William James (1979 [1902] p. 50), Stanislav Grof (2000 pp. 214-215) en Erich Neumann (1973b, p. xxii-xxiv). De laatste heeft de betekenis hiervan voor de ethiek verder uitgewerkt volgens de psychologie van Jung (Neumann 1973a).
- 9 McClenon 1994, pp. 240-241
- 10 Er bestaat onduidelijkheid over de term 'klinisch dood'. Dood betekent gestorven of overleden, en sterven is een proces met een onomkeerbare uitkomst. 'Klinisch dood' wordt niet beschouwd als 'echt dood' en is dus een verwarrende term (Opdebeek 2001, p. 61).
- 11 Verschillende onderzoekers hebben een classificatie gemaakt van verschillende gemeenschappelijke elementen in BDE's (Greyson 2001, pp. 317-18).
- 12 Die ervaringen zijn niet per definitie positief. Er zijn ook negatieve bijnadoodervaringen (Blackmore 1993, pp. 98-106; Greyson & Evans Bush 1992, pp. 95-110; Opdebeek 2001, p. 42). De BDE is universeel. Onderzoekers verschillen van mening over de interpretatie. Moet de BDE vanuit psychologische defensiemechanismen verklaard worden of vanuit neuropsychologie? Of gaat het om de ervaring van een mystiek domein? Het publiek is vooral gericht op de gedachte dat de BDE zou wijzen op een leven na de dood. Veel BDE-ers zelf en psychotherapeuten zijn geïnteresseerd in de therapeutische waarde van de na-effecten

- (Blackmore 1993, pp. 244-259, 263; Greyson 2001, p. 345; Opdebeeck 2001, pp. 139-311).
- 13 Blackmore: 'The dying brain hypothesis, for all its shortcomings, does a better job of accounting for the experiences themselves' (Blackmore 1993, p. 263).
 - 14 Lloyd 1990, pp. 159-168; Solomon 1990, pp. 182-197
 - 15 Radin 1997 passim
 - 16 Solomon 1990, p. 194; Lynch 1990, p. 72
 - 17 Greyson (2001 p. 337) citeert diverse neuropsychologen die in verband met het duiden van bijna doodervaringen waarschuwen voor reductionisme (Jansen 1997 p. 94, Jourdan 1994 p. 198, Persinger 1989 pp. 237-238).
 - 18 Boektitels als *Consilience. The Unity of Knowledge* (Wilson 1998) aan de ene kant en *The Disorder of Things: Metaphysical Foundations of the Disunity of Science* (Dupré 1993) aan de andere kant, weerspiegelen deze discussie.
 - 19 Van Dongen 1999
 - 20 Van Dongen 1999, p. 9-14
 - 21 Van Dongen 1999, p. 111-117; Dupré 1993, p. 166; Madell 2002, pp.16-32
 - 22 Hamerhof 2001
 - 23 Van Dongen 1999, p. 157-172
 - 24 Mesmer 1766; Darnton 1988; Ellenberger 1970, pp. 53-102; Gerding 1991; Hanegraaff 1998, pp. 430-442; Tenhaeff 1980, pp. 21-26; Vijselaar 1989; Ward 1989a pp. 125-139
 - 25 Ellenberger 1970, pp. 70-73. Jung wijst er in zijn proefschrift, dat handelt over spiritistische seances, ook op dat het in trance verkerende medium beschikt over een '...heightened unconscious performance that transcends her normal intelligence...' (Jung 1902, p. 87, alinea 148).
 - 26 Men moet spreken van her-ontdekking omdat ook in de oudheid, in India, Egypte en Griekenland, trance-toestanden in genezingsrituelen gebruikt werden. Zelfs oogfixatie werd gebruikt om deze transcetoestanden op te wekken. Cladder 1990, p. 14; Edmunds 1972, pp. 1,2
 - 27 Een monumentaal standaardwerk op dit gebied dat dit proces uitgebreid beschrijft, met vele verwijzingen naar primaire bronnen, is *The Discovery of the Unconscious* (Ellenberger 1970). De Duitse arts Justinus Kerner (1786-1862) baarde in 1829 opzien met een boek over zijn beroemde patiënte Frederike Hauffe. Wanneer zij door Kerner gemagnetiseerd was, was Frederike 'wakkerder dan wie ook' en openbaarden zich bij haar 'ziens kwaliteiten' die zich uitstrekten tot in de geestenwereld waarin zij communiceerde met zielen van overledenen. Kerner noteerde de klinische observaties van hemzelf en zijn gasten. Zijn boek over Frederike Hauffe *Die Seherin von Prevost*, (Kerner 1829) werd een bestseller en beleefde diverse herdrukken. Historici zien dit boek als de eerste studie naar de latente vermogens van een individuele patiënt, en noemen het een mijlpaal in de geschiedenis van de psychiatrie.
 - 28 Ellenberger 1970, pp. 67-77
 - 29 Ellenberger 1970, p. 81, 159
 - 30 In het geval van Schopenhauer was dit de 'wil'(zie de titel van zijn hoofdwerk *Die Welt als Wille und Vorstellung*).
 - 31 Noll 1997, p. 63
 - 32 In 1854 berichtte een Franse krant '...dat van de Noordzee tot de blauwe Donau geheel Duitsland door de Amerikaanse epidemie (...) was aangetast...'. Op een internationaal spi-

- ritistencongres in 1889 in Parijs vertegenwoordigden achtentachtig tijdschriften in totaal veertien miljoen spiritisten (Tenhaeff 1971, p. 21, 22).
- 33 Theosofie (v. Gr. theos=God, sofia=wijjsheid) is een mystieke leer waarin men gezag ontleent aan wat d.m.v. innerlijk schouwen ervaren wordt als de bedoelingen van de godheid en de geheimen van het leven. In de theosofie wordt het paranormale aanvaard, maar staat niet centraal. Op haar hoogtepunt (rond de eeuwwisseling van de 19e naar de 20e eeuw) had de theosofische beweging miljoenen sympathisanten (Noll 1997, pp. 65, 67).
 - 34 Hoewel teksten kunnen inspireren, moet de theosofie zeker ook als een praxis en niet als een dogmatisch stelsel van leerstellingen worden gezien (Van Egmond 1982, p. 99-101). De betekenis van grensoverschrijdende ervaringen in de theosofie maakt haar band met de oosterse filosofie begrijpelijk. De theosofie wil misvattingen in het spiritisme en het dogmatische Christendom corrigeren en de grenzen van de wetenschap verbreden (Godwin 1994, pp. 277-306; Hanegraaff 1998, pp. 449-462). Het wordt een mondiale beweging met aanhangers uit het culturele en politieke leven, zoals ondermeer: Piet Mondriaan, De Bazel, William B. Yeats, Lord Tennyson, Rudolf Steiner, Mahatma Ghandi, Thomas Edison, George R.S. Mead.
 - 35 De betekenis en reikwijdte van het werk van Mesmer, het spiritisme en de theosofie, voor het culturele klimaat in de westerse wereld is in diverse studies onderzocht (Barnard 2001, pp. 299-304; Godwin 1994; Hanegraaff 1998, pp. 411-462).
 - 36 Grof 1988, pp. 160-164
 - 37 Blackmore 1993, pp. 127-128. Het gaat om een richel op de derde verdieping en de patiënte was 's nachts binnengebracht. Dit wordt erbij vermeld om de mogelijkheid onaannemelijk te maken dat de waarneming van de tennisschoen tijdens de toestand van klinische dood, berust op herinnering aan iets dat eerder op een normale wijze gezien is.
 - 38 Blackmore 1993, p. 262. Die denkbeelden moeten alleen overboord voor wie de eenheid van wetenschap in het achterhoofd heeft en alle feiten door een overkoepelende theorie gedekt wil zien. Los van dit probleem is het goed erop te wijzen dat er in de biologie en in de natuurkunde denkbeelden bestaan waarin er plaats is voor de fenomenen die wij hier bespreken (Bierman et al 1991; Costa de Beauregard 1984; Hamerhoff 2001; Josephson and Pallikari-Viras 1991; Sheldrake 1981, pp. 28-29, 201, 203; Walker 1974, 1975, 1984).
 - 39 Kant 1766
 - 40 Swedenborg 1756, alinea's 1882-1885. In de literatuur over buitenlichamelijke ervaringen is, evenals in de literatuur over hypnose, dit 'dubbele bewustzijn' bekend. Men is zich ervan bewust op de plaats van het fysieke lichaam te zijn, terwijl men tevens in een buitenlichamelijke toestand de beleving heeft 'elders' te zijn.
 - 41 Kant 1766, A5
 - 42 Kant 1766, A84-85, A113-114
 - 43 Dit wordt aannemelijk gemaakt in Kants brief aan Charlotte von Knobloch, (Kant 1970 [1763] brief 11), en in hoofdstuk I (deel II) in de *Träume*, waarin Kant Swedenborgs visioen van de brand beschrijft. Dat hoofdstuk heeft als titel: 'Eine Erzählung deren Wahrheit der beliebigen Erkundigung des Lesers empfohlen wird' (A82). Een relevante passage vindt men ook eerder in de *Träume* (A53-57). Desondanks kunnen er bij lezing van dat hoofdstuk veel misverstanden ontstaan (Gerding 1993, pp. 114-124).

- 44 Gerding 1993, pp. 91-113. Wie de brief aan Charlotte von Knobloch en *Träume eines Geistesehers* leest vanuit de gedachte dat voor Kant invloeden vanuit het geestenrijk de mens kunnen bereiken en kunnen worden vastgesteld mits het om controleerbare en dus aardse standen van zaken gaat, wordt door Kant niet tegengesproken. De apriori afwijzing van de mogelijkheid van anormale correspondentie later, in de *Kritik der reinen Vernunft* (B 270, 789-802), is mijns inziens niet overtuigend (Gerding 1993, pp. 156-169) en niet nodig (Gerding 1993, 185-189).
- 45 Kant 1766 A71-73
- 46 Kant 1766 A53, 128
- 47 Kant 1766 A50-56
- 48 Gerding 1993 pp. 146-48
- 49 Schopenhauer 1851 p. 306. Schopenhauer meldt ook een ervaring waarin hijzelf degene was die de indrukken kreeg. Een waardin vroeg hem welke de drie getallen waren van een lot dat zij gekocht had. De eerste twee cijfers 'raadde' hij goed, waarna hij '...durch ihren Jubel stutzig geworden...' het derde cijfer miste (Schopenhauer 1851 pp. 366-67). Hij meent dat het bij deze visioenen gaat om een vorm van waarnemen die '...unser Interesse erregt...' als er sprake is van '...Beziehung derselben auf etwas empirisch Objektives...' (Schopenhauer 1851 p. 358).
- 50 Schopenhauer 1851 pp. 336-376
- 51 Schopenhauer 1851 p. 336
- 52 Schopenhauer 1851 pp. 321-322
- 53 Schopenhauer 1838 pp. 423, 429-430, 442, 457. Schopenhauer 1851 p. 323
- 54 Bonin 1984, pp. 459-460; Grattan-Guinness 1982, pp. 35-36. Onder hen ook: Hans Driesch (1926-1927), Charlie D. Broad (1935-1936, 1958-1960), Alistair C. Hardy (1965-1969) en John Beloff (1975)
- 55 Heymans 1920, p. 2
- 56 Heymans 1920, p. 9 e.v.; Van Dongen & Gerding 1983, pp. 31-33
- 57 In het geval van Heymans betreft dit het psychisch monisme. Hij schrijft '...bevestiging zou het psychisch monisme, ook ten aanzien van zijn laatste consequenties, nog verkrijgen, als de resultaten der zogenaamde Psychical Research, vooral die over telepathie en manifestaties der afgestorvenen, betrouwbaar zouden blijken' (Heymans 1933, p. 415, zie ook Heymans 1913). Hij voegde de daad bij het woord, voerde een voor die tijd bijzonder geavanceerd experiment naar telepathie uit en concludeerde dat '...het bestaan van gedachtenoverdracht onder omstandigheden, die het gewone verkeer der zintuigen volledig uitsluiten, ... buiten alle redelijke twijfel wordt gesteld' (Heymans et al 1921, p. 6; Van Dongen & Gerding 1983, pp. 32-38).
- 58 Prof. dr. J.J. Poortman was van 1958-1966 de eerste bezetter van deze leerstoel van de Stichting Proklos. Hij werd opgevolgd door respectievelijk prof. dr. J.H. Dubbink (1966-1975) en prof. dr. W.H. van Vledder 1979-2000. De interimperiode 1975-1979 werd waargenomen door drs. E. Verwaal (Dubbink 1982, pp. 104-105, Van Vledder 2000, pp. 3, 5).
- 59 Poortman 1967 pp. 459-587; Van Dongen & Gerding 1993 pp. 164-205
- 60 Jung 1952, Gerding 2004
- 61 Dit punt is expliciet in de vorm van stellingen door C.D. Broad geformuleerd (Broad 1969,

- pp.8-12; Broad 1987). Over de relatie tussen parapsychologie enerzijds en wetenschap en filosofie anderzijds is o.a. geschreven door Braude 1997, pp. 255-276; Van Dongen 1999, pp. 127-155; Flew 1987; Griffin 1997, pp. 269-292; Steinkamp 2002.
- 62 Een goed voorbeeld van een dergelijke discussie is het debat over meta-analyses van parapsychologisch onderzoek volgens de 'Ganzfeld-methode' (Palmer 2003, pp. 51-68).
 - 63 *Psychological Bulletin*, Bem & Honorton 1994
 - 64 *Foundation of Physics*, Radin & Nelson 1989
 - 65 *Statistical Science*, Utts 1991
 - 66 *NeuroScience Letters*, Wackermann et al, 2003
 - 67 Interessant is dat de gevonden effect-sizes van dezelfde grootte zijn als bijvoorbeeld doorbraken in medisch onderzoek (Schlitz & Braud 2003 p. 226). Onderzoek naar anomale correspondentie is niet primair existentiebewijs-gericht. In een grote database bestaande uit experimenten die decennia beslaan, zijn door Spottiswoode (1997) en Bierman (2000) patronen gevonden die implicaties hebben voor toekomstig onderzoek.
 - 68 Radin 1997, p. 273
 - 69 Die implicaties betreffen vragen rondom de lichaam-geest relatie, de subject-object relatie en het vrijheid-determinisme vraagstuk (zie o.a. Braude 1997, Flew 1987, Grimm 1982, Steinkamp 2002). Hiervoor hebben we gezien dat filosofen als Schopenhauer, Heymans en Poortman anomale correspondentie zien als ondersteuning van hun filosofische posities. Tevens zijn er studies waarin anomale correspondentie in verband gebracht wordt met spiritualiteit (Griffin 1997, Main, 1995)
 - 70 Kant 1766, A128 (het is de laatste zin van het boek). In de *Kritik der reinen Vernunft* staat een vergelijkbare opmerking (Kant 1781, B 294-295).
 - 71 Een transcendente ervaring wordt omschreven als: de indruk hebben in contact te staan met iets dat grenzeloos en ongrijpbaar is en voorbij menselijke vermogens ligt. Er wordt verwezen naar meerdere onderzoeken, gedaan op verschillende momenten in de laatste decennia (Wulf 2001, pp. 406-407, Roy 2001, p. xi.)
 - 72 Blackmore 1993, p. 169
 - 73 Becker & De Wit 2000, p. 77
 - 74 Becker & De Wit 2000, p. 41. Bij jongeren gaat dit alles sneller. Bij hen steeg het geloof in religieuze wonderen van 28% in 1991 naar 42% in 1998 (Becker & De Wit 2000, p. 43). Bovendien weet in Nederland 22% van de bevolking zeker dat telepathie en helderziendheid werkelijk bestaan. Van het bestaan van reïncarnatie is 12 % overtuigd (Becker et al 1997, p. 133).
 - 75 Corbeau 2004b, pp. 10-15, Corbeau 2004a pp. 56, 57, 60. Een deel van de cliënten geeft aan iatrogene schade op te lopen. Er bestaat een leemte in de opleiding van psychotherapeuten en dus ook in de praktijk van de psychotherapie. Het recentelijk uitgevoerde onderzoek *The Coverage of Parapsychology in Introductory Psychology Textbooks* (McClenon et al 2003) leert dat een voor deze problematiek relevant werkveld als de parapsychologie onvoldoende, onjuist en vertekend in leerboeken voor psychologiestudenten terecht komt. Deze situatie stimuleert initiatieven bij buitenuniversitaire organisaties die perspectieven bieden aan mensen met problemen op dit gebied. Voor Nederland betekent dit het volgende. Aan het Parapsychologisch Instituut te Utrecht bestaat al vanaf eind jaren zeventig de mogelijkheid om een deskundige te consulteren. De stichting Merkawah biedt mensen met

- een bijnadoodervaring hulp en voorlichting. Recentelijk is de Vereniging voor Transpersoonlijke Psychiatrie opgericht.
- 76 Over de relatie tussen grensoverschrijdende ervaringen, spiritualiteit, zingeving en psychopathologie zijn interessante studies te vinden in Grof en Grof 1989; Ward (ed) 1989; Krippner en Powers 1997.
- 77 Main 1995 p. 234; Grof 1988, p. 161; Otto 1979 pp. 13-37
- 78 Krippner 2000, p. 13
- 79 Otto 1979 [1917]
- 80 James: ‘...a genuine metaphysical revelation...’ (1979 [1902] p. 373). Wulff (2001, p. 428) wijst in zijn bespreking van mystieke ervaringen op een methodologisch probleem dat eruit bestaat dat de onderzoeker soms moeite heeft zijn neutrale positie te handhaven, en dat de onderzoeker die zelf ervaring zoekt ervan overtuigd raakt dat ‘...the phenomena genuinely do reflect reality...’. Zie ook Consemulder 2003, p. 19
- 81 Krippner 1997, p. 9
- 82 Voorheen werd dit Multiple Persoonlijkheids Syndroom (MPS) genoemd (Van der Hart 1991)
- 83 Hierbij komt het vaak voor dat een bepaalde identiteit het misbruik ondergaat, en dat er andere identiteiten zijn die deze ervaring niet kennen (Van der Hart 1991).
- 84 Braude 1995, p. 91
- 85 Grosso 1997, pp. 181-198. Mensen met mystieke ervaringen worden door William James genieën genoemd (James 1979, p. 29). Onderzoek op dit gebied zou niet los gezien moeten worden van wat wij tegenwoordig ook kennen als ‘idiots savants’ (Treffert 1989).
- 86 Krippner onderscheidt op grond van een fenomenologische analyse zestien verschillende vormen van dissociatie (Krippner 2000). Een goed overzicht van dissociatie in verschillende functionele en disfunctionele verschijningsvormen, geeft de bundel opstellen van Krippner en Powers (Krippner & Powers 1997).
- 87 Braude 1995, p. 95
- 88 Niet alleen Swedenborg en Blavatsky ontvingen leringen. Momenteel worden in grote oplagen boeken verkocht die langs de weg van channeling (kanaal-zijn voor het ontvangen en overbrengen van informatie) zijn ontstaan (Hanegraaff 1998, pp. 23-41; Klimo 1989 passim).
- 89 Braude 1995, p. 246-247; Braude 2002, pp. 95-97; Grosso 1997, pp. 195-98
- 90 James 1979 [1902], p. 374. Ook Jung heeft zich op een dergelijke wijze uitgelaten als hij wijst op de epistemologische implicaties van de hypothese van het onbewuste, waardoor ‘...all our knowledge must be incomplete, and moreover to a degree we cannot determine...’ (Jung 1947, p. 169, alinea).
- 91 Duintjer 1988, pp. 32, 42, 43
- 92 Duintjer 1988, pp. 107-48. Charles Tart pleit voor ‘state specific science’ (Tart, 1972).
- 93 Stanley Krippner, die deze gebeurtenis aanhaalt als voorbeeld van gecontroleerd contact met het ‘zelf’ (Krippner 2000, p. 5), onderscheidt zestien verschillende vormen van dissociatie in zijn studie naar ‘exceptional human experiences’ (Krippner 2000, pp. 3-29).
- 94 Voor het lezen en becommentariëren van deze rede wil ik Dick Bierman (Universiteit van Amsterdam, Universiteit Utrecht), John Consemulder, Hein van Dongen (Parapsychologisch Instituut) en Rens Wezelman hartelijk bedanken.

Literatuur

- Barnard, W. G. (2001). Diving into the Depths. Reflections on Psychology as a Religion. pp. 297-318. In: Jonte-Pace, Diane & Parsons, William B. (2001). *Religion and Psychology: Mapping the Terrain*. London: Routledge and Kegan Paul
- Becker, J.W., De Hart, J., Mens, J. (1997). *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*. Rijswijk: Sociaal Cultureel Planbureau
- Becker, J.W., De Wit, J.S.W. (2000). *Secularisatie in de jaren negentig*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Bem, D., & Honorton Ch. (1994). Does Psi exist? Replicable evidence for an anomalous process of information transfer. *Psychological Bulletin*. Vol. 115, No 1, pp 4-18
- Bierman, D.J., Dongen, H. van & Gerding, J.L.F. (eds.) (1991), *Fysica en parapsychologie*. Utrecht: SPR.
- Bierman, D.J. (2000). On the nature of anomalous phenomena: Another reality between the world of subjective consciousness and the objective world of physics. In: Loocke, Philip van (ed.) (2000), *The Physical Nature of Consciousness* New York: John Benjamins Publishers.
- Blackmore, Suzan J. (1993). *Dying to live. Science and the near-death experience*. London: Grafton.
- Bonin, W. F. (1984). *Lexicon der Parapsychologie. Das gesammte Wissen der Parapsychologie und ihrer Grenzgebiete*. Herrsching: Manfred Pawlak Verlagsgesellschaft mbH.
- Braude, Stephen (1995). *First Person Plural. Multiple Personality and the Philosophy of Mind*. Lanham Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Braude, Stephen (1997) *The Limits of Influence. Psychokinesis and the Philosophy of Science*. Lanam, University Press of America
- Braude, Stephen. (2002) The Problem of Super Psi. In: Steinkamp, F. (2002). *Parapsychology, Philosophy and the Mind*. Jefferson NC: McFarland & Company Inc
- Broad, C.D. (1969). *Religion, Philosophy and Psychical Research*. New York: Humanities Press.
- Broad, C.D. (1987). Violations of Basic Limiting Principles. In: Flew 1987
- Broughton, R.S. (1991). *Parapsychology. The Controversial Science*. New York: Ballantine Books.
- Cardena, E., Lynn, S.J. and Krippner, S. (2001). *Varieties of Anomalous Experiences: Examining the Scientific Evidence*. Washington D.C.: American Psychological Association
- Cladder, J.M. (1990). *Hypnose als hulpmiddel bij psychotherapie*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger
- Consemulder, J. (2003). Psychoneuroimmunologie, neuropsychologie en parapsychologie, *Tijdschrift voor Parapsychologie*, vol. 70, nr 3 (359), pp. 18-21
- Corbeau, Igor (2004a). *Verlangen naar het licht. Een onderzoek naar psychische problematiek en hulpverlening na bijna doodervaringen*. Utrecht: Universiteit Utrecht
- Corbeau, Igor (2004b). Psi in de geestelijke gezondheidszorg. *Tijdschrift voor Parapsychologie*, vol. 71, nr 2 (362), pp. 10-15
- Costa de Beauregard, O. (1984). Psi in tegenspraak met de fysica: onzin. In: Bierman et al. (1991).
- D'Aquili, E.G. & Newberg, A.B. (1993). Religious and Mystical States: A Neuropsychological Model. *Zygon*, 28, 177-200

- Darnton, R. (1988). *Mesmerisme en het einde van de verlichting*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Dongen, H. van (1985). Inspiratie. *Tijdschrift voor Parapsychologie*, 53, 2, pp. 2-30.
- Dongen, H. van & Gerding, J.L.F. (1983). *Psi in wetenschap en wijsbegeerte*. Deventer, Ankh Hermes.
- Dongen, H. van & Gerding, J.L.F. (1993). *Het voertuig van de ziel*. Deventer: Ankh Hermes.
- Dongen, H. van (1999). *Geen gemene maat, over incommensurabiliteit*. Leende: Damon
- Duintjer, O. D. (1988). *Hints voor een diagnose. Naar aanleiding van Kant*. Baarn: Ambo.
- Dubbink D.D. (1982). Uit de geschiedenis van de Stichting Proklos. In Dubbink, D.D., D. van Egmond, W.D. Margadant (1982). *Theosofie, wetenschap en politiek. Feestbundel ter gelegenheid van het 25-jarige bestaan van de Stichting Proklos*. Uitg: Theosofische vereniging in Nederland.
- Dupré, J. (1993). *The Disorder of Things: Metaphysical Foundations of the Disunity of Science*. Cambridge: Harvard University Press
- Edmunds, S. (1972). *Hypnotism and psychic phenomena*. Hollywood: Wilshere Book Company.
- Egmond, Daniël van (1982). Werkelijkheid en totaliteitservaring. In: Dubbink, D., D. van Egmond, W.D. Margadant (1982). *Theosofie, wetenschap en politiek. Feestbundel ter gelegenheid van het 25-jarige bestaan van de Stichting Proklos*. Uitg: Theosofische Vereniging in Nederland.
- Eliade, M. (1974). *Shamanism, Archaic Techniques of Ecstasy*. Bollingen series LXXVI, Princeton University Press.
- Ellenberger, H. F. (1970). *The Discovery of the Unconscious*. New York: Basic Books.
- Flew, A. (ed) (1987). *Readings in the Philosophical Problems of Parapsychology*. New York: Prometheus Books
- Gerding, J.L.F. (1991). Mesmer als keerpunt. *Nederlands Tijdschrift voor Integrale Geneeskunde*, 7, 9/10, pp. 432-437.
- Gerding, J.L.F. (1993). *Kant en het paranormale*. Utrecht: Parapsychologisch Instituut
- Gerding, J.L.F. (2004). Synchroniciteit als controversieel culminatiepunt bij Jung. *Jaarboek van de Interdisciplinaire Vereniging voor Analytische Psychologie*, 2004
- Godwin, Joscelyn (1994). *The Theosophical Enlightenment*. New York: State University of New York Press
- Grattan-Guinness, Ivor (1982). *Psychical Research. A Guide to its History, Principles and Practices*. Wellingborough: The Aquarian Press
- Greyson, Bruce & Evans Bush, Nancy (1992). Distressing Near-Death Experiences. *Psychiatry*, 55, 95-110
- Greyson, Bruce (2001). Near-Death Experiences. In: Cardaña, Etzel, Lynn, Steven Jay and Krippner, Stanley (2001). *Varieties of Anomalous Experiences: Examining the Scientific Evidence*. Washington D.C.: American Psychological Association
- Griffin, David R. (1997). *Parapsychology, Philosophy and Spirituality. A Postmodern Exploration*. Albany, State University of New York Press
- Grimm, Patrick (ed.) (1982). *Philosophy of Science and the Occult*. Albany, State University of New York Press.

- Grof, Stanislav (1988). *The Adventure of Self-Discovery. Dimensions of Consciousness and New Perspectives in Psychotherapy and Inner Exploration*. New York: State University of New York Press
- Grof, Stanislav (2000). *Psychology of the future*. Albany: State University of New York Press
- Grof, Stanislav & Grof, Christina (1989). *Spiritual Emergency. When Personal Transformation Becomes a Crisis*. Los Angeles: Jeremy P. Tarcher Inc.
- Grosso, M. (1997). Inspiration, Mediumship, Surrealism: The Concept of Creative Dissociation. pp. 181-98. In: Krippner & Powers (1997)
- Hamerhoff, Stuart (2001). Biological feasibility of quantum approaches to consciousness: The Penrose-Hamerhoff 'Orch OR' model. In: Looke, Philip van (ed.)(2001), *The Physical Nature of Consciousness* New York: John Benjamins Publishers.
- Hanegraaff, W.J. (1998) *New Age Religion and Western Culture. Esotericism in the Mirror of Secular Thought*. New York, State University of New York Press
- Harner, Michael (1990)[1980]. *The Way of the Shaman*. San Francisco: Harper & Row
- Hart, Onno van der (1991). *Trauma, dissociatie en hypnose*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger BV.
- Heymans, G. (1913). Psychischer Monismus und Psychical Research. *Zeitschrift für Psychologie*, LXIV.
- Heymans, G. (1920). *Doel en middelen eener studievereniging voor 'Psychical Research'*, Amsterdam: SPR
- Heymans, G. (1933)[1914]. *Inleiding in de metaphysica op grondslag der ervaring*. Amsterdam: Wereldbibliotheek
- James, William (1979)[1902]. *The Varieties of Religious Experience*. Glasgow, Collins, Fount Paperbacks
- Jansen, K.L.R. (1997). Response to Commentaries on 'The ketamine model of the near-death experience'. *Journal of Near-Death Studies*, 16, 79-95
- Josephson, B.D. and F. Pallikari-Viras (1991). Biological utilisation of quantum nonlocality. *Foundation of Physics* 21:197-207
- Jourdan, J.P. (1994). Near-death and transcendental experiences: Neurophysiological correlates and mystical traditions, *Journal of Near-Death Studies*, 12, 177-200
- Jung, C.G. (1902). *On the Psychology and Pathology of So-called Occult Phenomena*. Collected Works, Vol.1. London: Routledge and Kegan Paul.
- Jung, C.G. (1947). *On the Nature of the Psyche*. Collected Works, Vol. 8. London: Routledge and Kegan Paul.
- Jung, C.G. (1952) *Synchronicity; an Acausal Connecting Principle*. Collected Works, Vol 8. London: Routledge and Kegan Paul.
- Jung, C.G. (1953) *Psychology and Alchemy*. Collected Works, Vol. 12. London: Routledge and Kegan Paul.
- Kant, I. (1766). *Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik*. Werke in sechs Banden, Band I. Herausgegeben von Wilhelm Weischedel. Darmstadt 1983: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Kant, I. (1781). *Kritik der reinen Vernunft*. Werke in sechs Banden, Band II. Herausgegeben von Wilhelm Weischedel. Darmstadt 1983: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

- Kant, I. (1970). *Briefe*. Herausgegeben und Eingeleitet von Jürgen Zehle, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Kerner, Justinus (1829). *Die Seherin von Prevost. Eröffnungen über das innere Leben und über das hineinragen einer geisterwelt in die unsere*. 2 vols. Stuttgart-Tübingen: Cotta
- Klimo, J. (1989). *Channeling. Een onderzoek naar het ontvangen van mededelingen uit paranormale bronnen*. Den Haag: Mirananda.
- Krippner, Stanley & Powers, Susan Marie (1997). *Broken Images, Broken Seves. Dissociative Narratives in Clinical Practice*. Washington: Bruner/Mazel Inc.
- Krippner, Stanley (1997). Dissociation in Many Times and Places. In: Krippner, Stanley & Powers, Susan Marie (1997). *Broken Images, Broken Seves. Dissociative Narratives in Clinical Practice*. Washington: Bruner/Mazel Inc.
- Krippner, Stanley (2000). A Cross-cultural Model of Dissociation and its Inclusion of Anomalous Phenomena. *European Journal of Parapsychology*, 2000, 15, 3-29
- Lloyd, R. (1990). Possible Mechanisms of Psychoneuroimmunology, with a Special Note on AIDS. pp. 159-173 In: Ornstein, R., Swencionis, Ch. (1990). *The Healing Brain. A Scientific Reader*. New York: The Guilford Press
- Lynch, J. J. (1990). The Broken Heart: The Psychobiology of Human Conduct. pp. 75-87 In: Ornstein, R., Swencionis, Ch. (1990). *The Healing Brain. A Scientific Reader*. New York: The Guilford Press
- Madell, G. (2002). Mechanism Overruled by Mentality? Parapsychology and the Principle of Causal Closure. pp. 16-32 In: Steinkamp, F. (2002). *Parapsychology, Philosophy and the Mind*. Jefferson NC: McFarland & Company Inc
- Main, Roderick (1995). *Synchronicity as a Form of Spiritual Experience*. Lancaster: Lancaster University, Department of Religious Studies
- Mesmer, F.A. (1766). *Dissertatio physico-medica de planetarum influxu*.
- McClenon, J. (1994). *Wondrous Events. Foundations of Religious Belief*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- McClenon, James, Miguel Roig, Matthew Smith, Gillian Ferrier. (2003). The Coverage of Parapsychology in Introductory Psychology Textbooks. *Journal of Parapsychology*, 67, 167-179.
- Moody, Raymond A. (1975) *Life after Life*. Govington GA., Mockingbird Books
- Neumann, Erich (1973a)[1948]. *Depth Psychology and a New Ethic*. New York: Harper & Row, Publishers
- Neumann, Erich (1973b). *The Origins and History of Consciousness*. Princeton N.J.: Princeton University Press
- Noll, Richard (1997). *The Jung Cult. Origins of a charismatic movement*. New York: Free Press Paperback.
- Opdebeek, A. (2001). *Bijnadoodervaringen en de gevolgen voor de betrokkenen en de samenleving op micro en macro psychosociaal vlak*. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven
- Osis, K. & Haraldsson, E. (1977). *At the Hour of Death*. New York: Avon Books.
- Otto, R. (1979)[1917]. *Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*. München: Verlag C.H. Beck

- Palmer, John (2003). ESP in the Ganzfeld. Analysis of a Debate. *Journal of Consciousness Studies*, 10, No. 6-7, 2003, pp.51-68
- Pekala, R.J. & Cardena, E. (2001). Methodological Issues in the Study of Altered States of Consciousness and Anomalous Experiences. In: Cardena et al 2001
- Persinger, M.A. (1989). Modern neuro-science and near-death experiences: Expectancies and implications. Comments on 'A neurobiological model for near-death experiences'. *Journal of Near-Death Studies*, 7, 233-239
- Plato. *De Staat*. (vertaling Xaveer de Win). Verzameld werk deel III. Baarn: Ambo
- Poortman, J.J. (1967). *Ochêma. Geschiedenis en zin van het hylisch pluralisme*. (De delen: I (verschenen in 1954), VI-A, VI-B, VI-CD). Assen: Van Gorcum.
- Radin, D. & Nelson, R. (1989). Evidence for Consciousness-related Anomalies in Random Physical Systems. *Foundation of Physics*, 1989, 1/2. pp. 1499-1514
- Radin, D.I. (1997). *The Conscious Universe: The Scientific Truth of Psychic Phenomena*. San Francisco: HarperEdge
- Ring, K. (1982). *Life at Death. A Scientific Investigation of the Near Death Experience*. New York: Quill.
- Ring, K. (1985). *Heading towards Omega. In Search for the Meaning of the Near-death experience*. New York: Morrow.
- Roy, L. (2001). *Transcendent Experiences: Phenomenology and Critique*. Toronto: University of Toronto Press
- Sanders, C., de Wit, H.F., Looren de Jong, H. (1989). *De cognitieve revolutie in de psychologie*. Kampen: Kok Agora
- Schlitz, Marilyn & Braud, William (2003). Distant Mental Influence and Healing: Assessing the Evidence. In: Braud, William (2003). *Distant Mental Influence. Its Contributions to Science, Healing, and Human Interactions*. Charlottesville VA: Hampton Roads Publishing Company, Inc.
- Schopenhauer, A. (1838). *Über den Willen in der Natur. Animalischer Magnetismus und Magie*. In: Sämtliche Werke Band III. Stuttgart: Suhrkamp 1986.
- Schopenhauer, A. (1851). *Versuch über das Geistersehn und was damit zusammenhängt*. In: Parerga und Paralipomena I. Sämtliche Werke Band IV. Stuttgart: Suhrkamp 1986
- Sheldrake, R. (1981). *A New Science of Life*. London: Blond and Briggs.
- Solomon, G.F. (1990). The Emerging Field of Psychoneuroimmunological Interaction. pp. 159-173. In: Ornstein, R., Swencionis, Ch. (1990). *The Healing Brain. A Scientific Reader*. New York: The Guilford Press
- Spottiswoode, James P. (1997). Apparent association between effect size in free response anomalous cognition experiments and local sidereal time, in: *The Journal of Scientific Exploration*, vol. 11, no. 2 (1997) 1-17.
- Steinkamp, F. (2002). *Parapsychology, Philosophy and the Mind*. Jefferson NC: McFarland & Company Inc
- Swedenborg, E. (1756) *Hemelsche verborgenheden*. (Arcana Coelestia). 's Gravenhage (1927): Swedenborg Genootschap.
- Tart, Ch. T. (1972). States of Consciousness and State-Specific Sciences. *Science*, 1972, Vol. 176, 1203-1210.

- Tenhaeff, W.H.C. (1971). *Het Spiritisme*. Den Haag: Leopold.
- Tenhaeff, W. H. C. (1980). *Magnetiseurs, somnambules en gebedsgenezers*. Den Haag: Leopold.
- Treffert, D.A. (1989). *Extraordinary People. Understanding 'Idiots Savants'*. New York, Harper & Row.
- Utts, J. (1991). Replication and Meta-Analysis in Parapsychology. *Statistical Science*, Vol. 6 No. 4, pp. 363-403
- Vledder, W.H. van (2000). *De verborgen, geheime leer*. Amsterdam: Uitgeverij der Theosofische Vereniging
- Vijselaar, J. (1989). *De Mesmeriaanse betasting in Nederland. De receptie van het dierlijk magnetisme in de Republiek in de 18e eeuw*. Utrecht:
- Wackermann, J.V., C. Seiter, H. Keibel, H. Walach (2003). Correlations between brain electrical activities of two spatially separated human subjects. *Neuroscience Letters* 336 (1) (2003) pp. 60-64.
- Walker, E.H. (1974). Consciousness and the Quantumtheory. In: White, J. (1974). *Psychic Exploration*. New York: Putnam.
- Walker, E.H. (1975). Foundations of parapsychical and parapsychological phenomena. In: Oteri, L. (ed.) (1975). *Quantumphysics and Parapsychology*. New York: Parapsychology Foundation.
- Walker, E.H. (1984). A review of criticisms of the quantummechanical theory of psi phenomena. *Journal of Parapsychology*, 48, pp. 277-332.
- Ward, Coleen A. (ed.) (1989). *Altered States of Consciousness and Mental Health. A Cross-Cultural Perspective*. Newbury Park CA: Sage Publications Inc.
- Ward, Coleen A. (1989a). Possession and Exorcism. Psychopathology and Psychotherapy in a Magico-Religious Context. In Ward (ed.) 1989
- Wilson, Edward O. (1998), *Consilience. The Unity of Knowledge*. New York, Vintage Books
- Wulff, David M. (2001). Mystical Experience. In: Cardeña, Etzel, Lynn, Steven Jay and Krippner, Stanley (2001). *Varieties of Anomalous Experiences: Examining the Scientific Evidence*. Washington D.C.: American Psychological Association

